

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

CRITERIS PER VALORAR PROPOSTES UNIVERSITÀRIES D'APRENENTATGE SERVEI (ApS)

- Bellera Solà, Jaume¹
jaume.bellera@udg.edu
- Albertín Carbó, Pilar¹
pilar.albertin@udg.edu
- Bonmatí Tomás, Anna²
anna.bonmati@udg.edu
- Heras Colas, Raquel¹
raquel.heras@udg.edu
- Masgrau Juanola, Mariona¹
mariona.masgrau@udg.edu
- Soler Masó, Pere¹
pere.soler@udg.edu

(1) Universitat de Girona
Facultat d'Educació i Psicologia
Plaça Sant Domènec, 9. 17071 Girona

(2) Universitat de Girona
Facultat d'Infermeria
Emili Grahit, 77. 17071 Girona

1. **RESUM:** Aquest estudi presenta un conjunt de criteris per ajudar a configurar i valorar les experiències universitàries d'aprenentatge servei (ApS) i el procés que s'ha realitzat a nivell estatal per validar-los. Aquests criteris bàsics permetran oferir un marc de referència per la promoció de bones pràctiques d'ApS en el context universitari i, alhora, ajudaran a consolidar-ne la implantació i a impulsar-ne la qualificació com a pràctica docent innovadora en el marc universitari.

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

2. ABSTRACT: This study aims to provide criteria to help to design and evaluate Service-Learning (SL) experiences in universities, and the process to be held to validate them at national level. These basic criteria provide a framework for the promotion of best Service-Learning practices in universities and also help to strengthen its implementation to be considered an innovative practice in the university.

3. PARAULES CLAU: Aprenentatge servei, Innovació docent, avaluació, universitat
KEYWORDS: Service-Learning, Teaching Innovation, evaluation, university

4. DESENVOLUPAMENT:

a) Objectius

- 1) Presentar una proposta de criteris que conformen una experiència d'aprenentatge servei (ApS) en el marc universitari, com un instrument per reflexionar, orientar i millorar les pràctiques que s'emmarquen dins aquesta metodologia.
- 2) Validar aquesta proposta a través d'un procés participatiu amb agents qualificats i implicats en l'ApS universitari a nivell de l'Estat espanyol.

b) Descripció del treball

Aquest treball exposa, per un costat, una proposta de criteris que poden guiar les experiències universitàries que volen ser bones pràctiques d'ApS i, per l'altre, el procés que realitzarà aquest equip de recerca posteriorment a nivell estatal per validar-los. Així doncs, aquesta proposta respon (1) a la voluntat de proporcionar uns criteris bàsics que permetin orientar i oferir un marc de referència per la promoció de bones pràctiques d'ApS en el context universitari; i (2) a la necessitat de valoració d'aquestes experiències per enfortir la implantació d'aquesta pràctica docent i impulsar la seva qualificació i distinció com a pràctica universitària innovadora.

Pretenem construir un instrument de criteris bàsics que orienten la posició i el rol que l'ApS pot tenir en el context universitari. Es té en compte la utilitat i l'especificitat d'aquesta

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

metodologia com a recurs per l'aprenentatge i, sobretot, el seu potencial per desenvolupar la funció social de la universitat (Francisco i Moliner, 2010; Marquès, 2011; Martínez, 2010; Ministerio de Educación, 2010 i 2011; Tapia, 2010).

La proposta de criteris vol ajudar a analitzar i aportar arguments a l'hora de valorar diverses experiències universitàries que, des de l'exercici pràctic, treballen l'aprenentatge. Es considera que els límits entre determinades propostes que reben el nom d'*aprenentatge compromès amb la comunitat* (*community engaged learning*) sovint són difusos i difícils de delimitar (Tapia, 2006; Furco, 2011a i 2011b).

La selecció dels diferents criteris situats en cinc dimensions, s'ha realitzat a partir d'un treball anterior (Soler i al., 2013) consistent en la revisió bibliogràfica i en la discussió amb professionals coneixedors de la teoria i la pràctica d'aquesta metodologia.

La definició de criteris, intentarà servir per donar validesa i rigor a les propostes d'aprenentatge i servei en el marc educatiu universitari. Alhora, pot contribuir a ajudar a definir el concepte d'ApS a la universitat, tal com proposa Andrew Furco (2011c).

El resultat final obtingut ha estat una taula amb catorze criteris estructurats en cinc dimensions, cadascun dels quals aporta valoració d'un aspecte concret a la dimensió corresponent. A continuació fem una definició d'aquesta estructura:

Dimensions

S'ha considerat l'ApS universitari com un concepte global i multidimensional, és a dir, compost per diverses dimensions que, en conjunt, formen necessàriament un resultat final. S'han determinat un total de cinc dimensions que es consideren bàsiques en l'estructura global de tota experiència universitària d'ApS: dues dimensions funcionals, que la identifiquen com a experiència d'**aprenentatge** i la validen com a activitat de **servei**, i tres dimensions estructurals, que són el marc general **universitari**, el conjunt d'aspectes **pedagògics** i els elements **socials**.

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

Criteris

S'han definit tres o quatre criteris per a cadascuna de les cinc dimensions esmentades anteriorment. Amb ells es pretén fer una valoració global i polièdrica. El repte és aconseguir els criteris necessaris per assolir aquesta valoració global de la dimensió en qüestió, de manera que cobreixin tots els paràmetres existents; però aquesta eina també pretén ser sintètica i essencial per tal que es pugui aplicar de forma àgil.

La distribució de criteris per a cada dimensió queda de la següent manera:

Dimensió	Criteris
APRENTATGE	- Formació universitària - Sistematització del procés - Formació ètica - Protagonisme de l'estudiant
SERVEI	- El servei com motiu incentivador - Propòsit de millora i desenvolupament social
UNIVERSITÀRIA	- Vinculació institucional - Iniciativa d'innovació i desenvolupament - Valor creditici
PEDAGÒGICA	- Valor pedagògic propi - Eina per a la revisió i millora
SOCIAL	- Valor social - Impacte significatiu - Adequació al context

Taula1: Criteris ApS segons cada dimensió

Paràmetres per validar els criteris i dimensions

S'han establert i definit quatre paràmetres per validar cada criteri que forma part de les cinc dimensions apuntades. Aquests paràmetres són:

- **Claredat:** Indaga si el criteri està presentat de forma simple, clara i concisa.
- **Validesa:** Qüestiona si el criteri és adequat per valorar la dimensió concreta de la ApS.

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

- **Rellevància:** Planteja si el criteri és significatiu, rellevant i precís en la valoració concreta que es proposa.
- **Ponderabilitat:** Indaga si el criteri és susceptible de ser ponderat i té un pes apreciable en la relació d'equilibri amb la resta de criteris.

Cadascun dels quatre paràmetres esmentats es puntuarà d'1 a 4: l'1 és equivalent a Gens, 2 a poc, 3 a Bastant i 4 a Molt.

Per facilitar aquest treball de validació, hem dissenyat un qüestionari amb suport informàtic. Cada criteri té un breu descriptor i una explicació sobre les seves funcions. També s'ha afegit en cada dimensió, un espai on poder incloure altres propostes d'indicadors que no s'hagin contemplat o bé suggeriments sobre aquesta proposta.

Mostra per validar el qüestionari

Aquest qüestionari de validació s'ha enviat a informants qualificats a través de la Red Universitària Española de Aprendizaje-Servicio (ApS-U) que aglutina els principals promotors d'aquesta metodologia docent en el marc universitari espanyol. El període d'aplicació ha estat durant l'última quinzena de febrer del 2014, i els resultats s'han recollit el març del 2014.

c) Resultats i/o conclusions

El professorat expert que forma part de l'ApS(U) i que se'ls va proposar participar en l'estudi varen ser 85. La taxa de resposta va ser de 44,7%, 38 professors de diferents universitats¹. A continuació exposarem els resultats recollits per a cada dimensió, i després

¹El professorat que ha contestat el qüestionari pertany a les Universitats de: U. Politècnica de Madrid, Universidad de Lleida, Universidad San Jorge, Universidad Complutense de Madrid, Universidad de Granada, U. Internacional de Catalunya, U. de Valladolid, U. Rovira i Virgili (Tarragona), U. de Mondragon, U. de Santiago de Compostela, Universidad de Valencia, Universitat de Barcelona, UVic-UCC, U. Blanquerna (Universitat Ramon Llull), Facultat d'Òptica i Optometria de Terrassa, Universitat Politècnica de Catalunya, UCA, Universidad de Huelva, Universidad de Sevilla, ETSIT, Universidad Pública de Navarra, Universidad Autónoma de Madrid, Universitat Autònoma de Barcelona, Universidad de Cádiz, Universitat Jaume I, Universitat de Girona, Universitat de Huelva, Universidad Pública de Navarra, Universidad de Castilla la Mancha.

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

enumerarem els aspectes que ens han suggerit a partir del qüestionari, els quals ens serviran per treure conclusions i orientar la continuïtat d'aquesta tasca. Partint de cadascuna de les cinc dimensions trobem:

DIMENSIÓ 1. APRENENTATGE

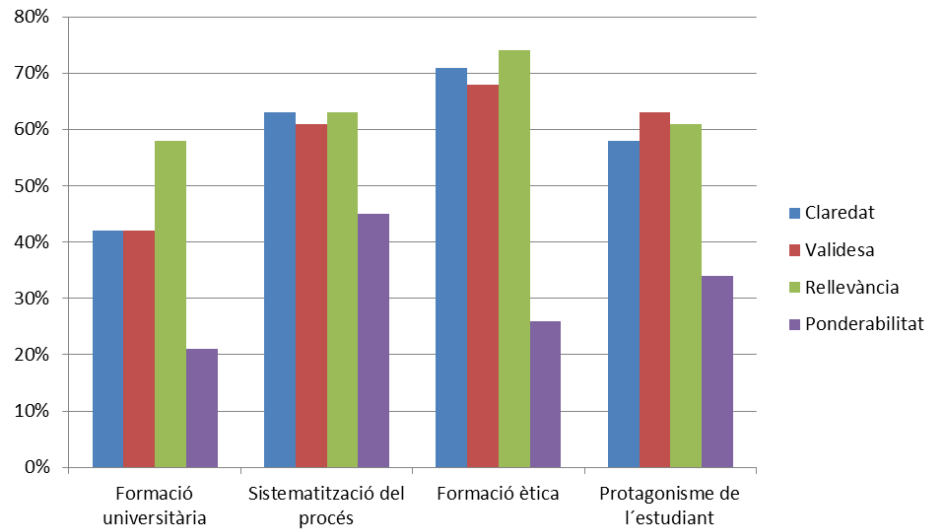
Aquesta dimensió està constituïda pels criteris següents:

- 1) **Formació universitària.** Es refereix a la finalitat d'aprenentatge universitari de l'ApS.
- 2) **Sistematització del procés.** Treball sistemàtic, treball col·laboratiu per projectes i pràctica reflexiva.
- 3) **Formació ètica.** Aquest criteri, orientat a enfortir la solidaritat i la responsabilitat cívica.
- 4) **Protagonisme de l'estudiant.** L'estudiant és present i participa de manera activa en cadascuna de les fases de sistematització de la proposta.

Les respostes dels experts/es ens indiquen que prenent la màxima puntuació donada (valor 4), el criteri amb més claredat, vàlidesa i rellevant per mesurar la dimensió aprenentatge és la “Formació ètica”, malgrat els quatre tenen percentatges alts en les valoracions, excepte la “Formació universitària” que no assoleix el 50% de les respostes de “molt bona valoració”. El més ponderable és el criteri de “sistematització del procés”, però en aquest paràmetre surten baixos tots els criteris. Tal com es mostra en la següent gràfica:

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

Gràfica 1: Resultats de la dimensió Aprenentatge segons cada criteri, mostrant només les puntuacions de MOLT de cada paràmetre

Dels comentaris recollits dels experts/es en relació a aquesta dimensió i criteris trobem:

- A la dimensió aprenentatge i dins d'algun dels seus criteris caldria afegir de forma explícita indicadors com: el valor del treball en equip i el valor de l'enfocament multidisciplinari.
- Quan es parla del criteri "Formació universitària" és dubtosa la distinció entre competències específiques i transversals. Caldria valorar si la pràctica ApS permet desenvolupar competències específiques o només les transversals.
- En el criteri "Sistematització del procés", no queda massa clar qui ha de fer el seguiment: la mateixa entitat receptora del servei ApS, el professor/a, o ambdós? Es creu que l'entitat té més autoritat per poder avaluar-lo, però és cert, que requereix que també hi hagi membres familiaritzats i compromesos amb la formació universitària.

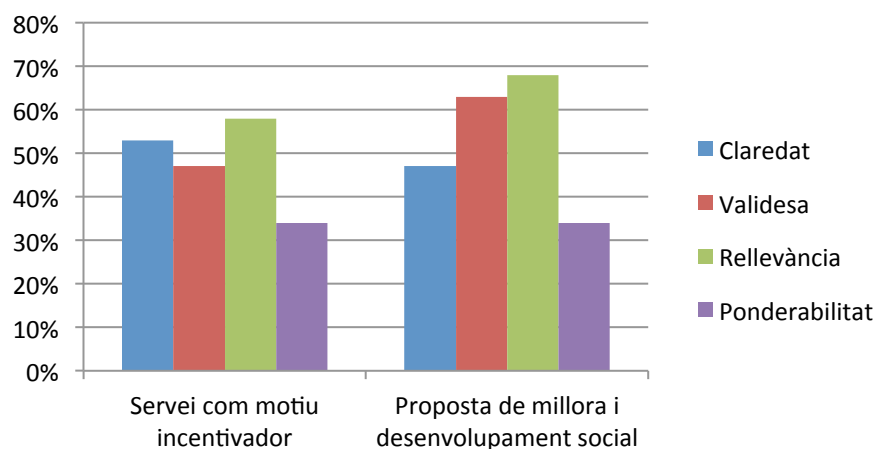
MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

DIMENSIÓ 2. SERVEI

Aquesta dimensió està composta pels criteris de:

- 1) **Servei com motiu incentivador.** Es tracta de la motivació primordial i present transversalment en tot el procés d'aprenentatge, és a dir, la voluntat de donar resposta a una necessitat real determinada.
- 2) **Proposta de millora i desenvolupament social.** El seu propòsit és, en primera instància, participar activament en la millora de l'entorn més proper i procurar transformacions o canvis en el context d'acció.

Les respostes dels experts ens indiquen que prenent la màxima puntuació donada (valor 4), la claredat del criteri “Servei com a motiu incentivador” és una mica més alta que la claredat de la “Proposta de millora i desenvolupament social”, just arribant al 50% de les respostes, en canvi, aquest segon criteri (“Proposta de millora i desenvolupament social”) ha donat valors més alts en validesa i rellevància, en canvi, no arriba al 50% de les respostes en quan a claredat. El paràmetre ponderabilitat continua sent baix.

Gràfica 2: Resultats de la dimensió Servei segons cada criteri, mostrant només les puntuacions de MOLT de cada paràmetre

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

Dins dels comentaris rebuts pels experts/es destaca que:

- Els criteris construïts tenen un biaix acadèmic, i s'observa un major pes la dimensió d'aprenentatge versus la de servei. Tampoc es considera la participació de les entitats socials amb les quals treballem conjuntament en els projectes de ApS.

DIMENSIÓ 3. UNIVERSITAT

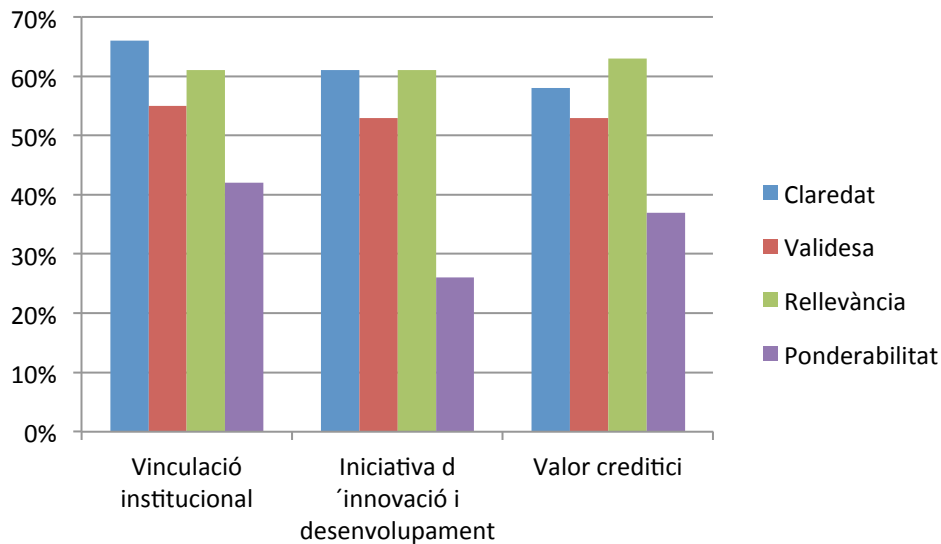
Aquesta dimensió està formada pels criteris següents:

- 1) **Vinculació institucional.** Es tracta de que l'ApS sigui una iniciativa estable vinculada directament als òrgans formals de la universitat i inserida en la pràctica docent de les facultats.
- 2) **Iniciativa d'innovació i desenvolupament.** El criteri reconeix l'ApS com a iniciativa que promou la responsabilitat social de la universitat, i és motor d'innovació docent i transformació personal-professional de les persones implicades.
- 3) **Valor creditici.** Aquest criteri significa que l'ApS té un valor acadèmic dins d'una assignatura en el marc d'un pla d'estudis

Les respostes dels experts/es prenent la màxima puntuació donada (valor 4), ens indiquen que els tres criteris tenen una bona mesura d'aquesta dimensió, especialment el de "Vinculació institucional". Així mateix, els tres criteris tenen similars resultats en quan a validesa i rellevància, i no tan bon resultat en ponderació, on el criteri "Iniciativa d'innovació i desenvolupament", lògicament, seria més difícil per ponderar. Tal com es mostra a la gràfica:

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

Gràfica 3: Resultats de la dimensió Universitat segons cada criteri, mostrant només les puntuacions de MOLT de cada paràmetre

Dins de les recomanacions donades pels experts/es, farem esment de:

- Que l'ApS només formi part d'una assignatura de titulació i no secundària o de lliure elecció, pot jugar en contra del desenvolupament de l'ApS degut a la dificultat d'articular projectes compartits per diferents matèries de diferents titulacions. D'altra banda, afavorir el desenvolupament de projectes d'ApS que siguin reconeguts acadèmicament amb crèdits optatius, és una eina fonamental per a la promoció del ApS avui en dia.
- Valorar la vinculació universitària institucional, però cal també recollir la vinculació docent i compromís amb aquesta manera de fer docència.

DIMENSIÓ 4. PEDAGÒGICA

Aquesta dimensió està constituïda pels criteris següents:

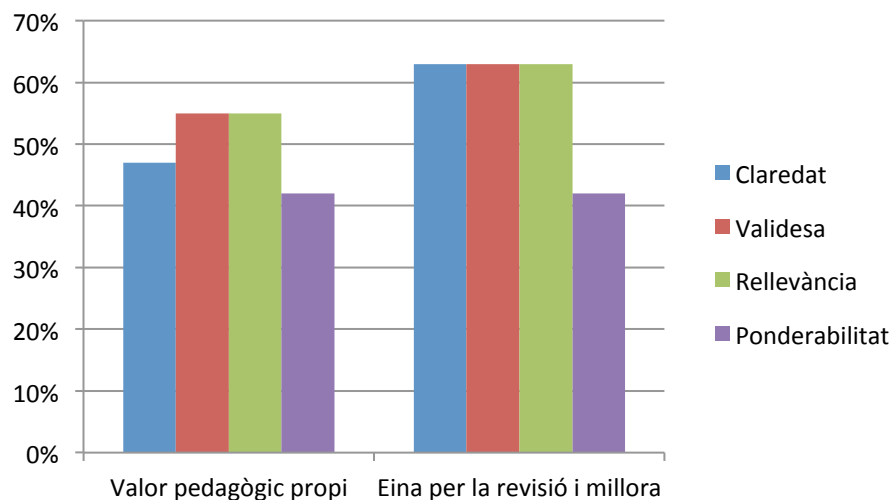
- 1) **Valor pedagògic propi.** L'indicador entès com a continguts concrets, objectius definits i competències determinades dins del marc d'una assignatura/es o mòdul/s d'una titulació.

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

- 2) **Eina per la revisió i millora.** Eina per establir sistemes d'avaluació i diagnòstics permanents per analitzar la qualitat de l'activitat, revisar-la i millorar-la.

Prenent la màxima puntuació donada (valor 4), els experts/es ens indiquen que els dos indicadors són vàlids i rellevants, per validar l'ApS, especialment l'indicador "Eina per la revisió i millora", aquest indicador també gaudeix de força claredat i validesa. En canvi, el criteri "Valor pedagògic propi" no arriba al 50% de les respostes del nivell "molt" (4) del qüestionari.

Gràfica 4: Resultats de la dimensió Pedagògica segons cada criteri, mostrant només les puntuacions de MOLT de cada paràmetre

Dins les recomanacions donades pels experts/es:

- En la dimensió pedagògica l'alumne/a ha de tenir, llibertat per escollir a quina entitat realitzarà la pràctica ApS. No obstant això, el projecte educatiu de centre hauria de tenir clar les característiques de les entitats susceptibles de rebre alumnes en ApS, d'acord amb els objectius del seu projecte educatiu.

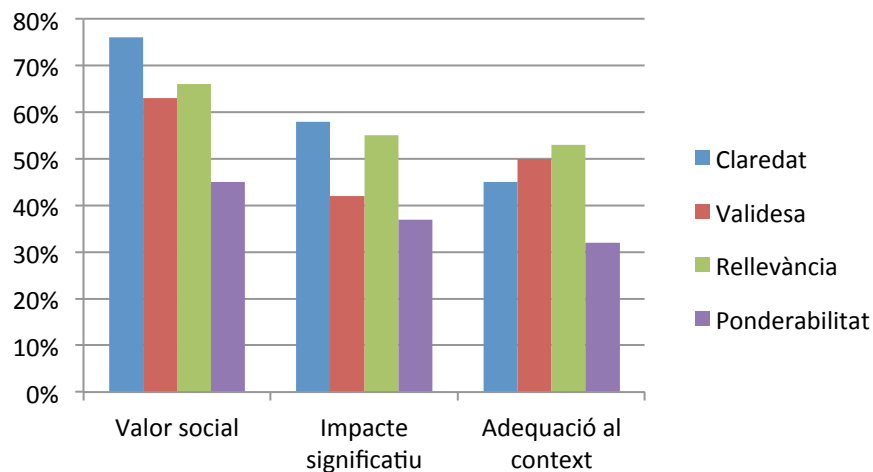
MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

DIMENSIÓ 5. SOCIAL

Aquesta dimensió es pot desglossar en els següents criteris:

- 1) **Valor social.** Suposa un benefici directe a la comunitat, gratuït, públic i universal.
- 2) **Impacte significatiu.** En l'estudiant i en la comunitat, organitzacions, serveis i col·lectius que intervenen.
- 3) **Adequació al context.** A partir de l'anàlisi minuciosa del context, es cerca la millor intervenció: útil, possible de realitzar i viable.

Prenent la màxima puntuació donada (valor 4), els experts/es ens indiquen que del tres criteris assenyalats, el que més ajuda a validar l'ApS seria el de "Valor social". De fet, és el criteri que pren el valor més alt de tot el qüestionari. Els altres dos es mantenen en una importància similar. Mentre que la ponderabilitat continua essent baixa-moderada.

Gràfica 5: Resultats de la dimensió SOCIAL segons cada criteri, mostrant només les puntuacions de MOLT de cada paràmetre

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

Dins de les recomanacions donades pels experts/es destaca la reflexió en relació als aspectes socials de l'ApS:

- L'ApS no pot substituir les obligacions d'acció i servei social de "l'estat " (no pot generar situacions paternalistes o noves manifestacions de la "caritat social"). S'han de diferenciar drets exigibles universalment i esperables de l'estat, de "complements". Les institucions polítiques són agents que poden estar participant en aquestes experiències garantint en termes normatius, legislatius, estructurals o pressupostaris la durabilitat de l'impacte.

CONCLUSIONS I DISCUSIÓ

Hem comprovat, com els criteris que hem fet servir per mesurar les cinc dimensions de l'ApS són valorats com clars, vàlids i rellevants, adoptant valors que oscil·len entre 50-60% de les respostes com a “molt valorats”, i en un percentatge superior quan considerem paràmetres de “molt” i “bastant valorats”. En algun cas, el percentatge resulta superior a la resta de criteris, és el cas del criteri “Valor social” (DIMENSIÓ SOCIAL), i el de “Eina per la revisió i la millora” (DIMENSIÓ PEDAGÒGICA). Aquests dos criteris coincideixen amb la revisió de la literatura sobre ApS en la qual es destaca com una metodologia que predominantment té una funció i valor social, així com un important component d'eina per l'aprenentatge i formació de les persones (especialment estudiants) que participen en aquesta.

Hem de reflexionar i potser replantejar-nos aquells criteris que no assoleix el 50% de les respostes de “molt bona valoració” en quan a claredat i/o validesa. Només estariem parlant del criteri “Formació universitària” en quan a la claredat i la validesa ;del criteri “Servei com motiu incentivador”, i “Impacte significatiu”en quan a la validesa; i de “Proposta de millora i desenvolupament social”, “Valor pedagògic propi” i “Adequació al context” en quan a la claredat.

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

D'altra banda, destacar que la ponderabilitat dels criteris resulta més difícil d'assolir, obtenint a la mostra uns valors de “bastant” i “poc”, entre 20-30% de les respostes, trobant com més baixos els criteris de “Impacte social” i “Adequació al context” (DIMENSIO SOCIAL) on hi ha un 34% de les respostes en que aquests indicadors ponderen “poc” en la dimensió social. Apuntem la hipòtesi que mesurar o valorar aquests indicadors és una qüestió difícil degut a la complexitat pròpia de variables, i no només en l'aplicació de l'ApS, que incideixen en l'impacte i l'adequació d'una acció en el context social. Possiblement aquests resultats podrien tenir valors més elevats si definim la ponderabilitat només com “criteri fàcil de valorar” –com apunta una persona experta que ha contestat al qüestionari.

Quant als comentaris recollits per persones expertes que han respost, destaquem la necessitat de plantejar-nos:

- El treball sobre competències específiques i transversals desenvolupades per l'ApS.
- La inclusió de l'ApS tant en assignatures troncales, obligatòries, optatives com de lliure elecció.
- La familiaritat i compromís del món acadèmic amb l'ApS, no només institucional, sinó també del professorat i l'alumnat.
- El treball col·laboratiu entre entitats i universitat pel desenvolupament de l'ApS.

A més, a nivell metodològic, el qüestionari en la seva segona meitat es solapa en algunes de les dimensions i ítems proposats en la primera meitat.

Cal considerar doncs, aquests criteris majoritàriament com a vàlids, clars i força precisos però cal revisar-ne en més profunditat alguns d'ells per tal de poder assolir uns nivells de validesa i precisió més elevats; millorar la ponderabilitat d'aquests i valorar si cal afegir nous descriptors dins dels criteris relacionats amb la vivència i participació de l'alumnat en el procés expressat per ells, amb la visió de les organitzacions col·laboradores i els destinataris de les accions i amb el tipus d'agents implicats.

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

5. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- DELORS, J. (1996). *Los cuatro pilares de la educación. Informe a la UNESCO de la Comisión internacional sobre la educación para el siglo XXI*. Madrid: Santillana.
- FRANCISCO, A. & MOLINER, L. (2010). El Aprendizaje Servicio en la Universidad: una estrategia en la formación de ciudadanía crítica. *REIFOP*, 13 (4). (<<http://www.aufop.com>> Consultada 20 de febrer del 2013).
- FURCO, A. (2001a) El rol del docente en el desarrollo de proyectos de aprendizaje-servicio. A Escuela y comunidad: La propuesta pedagógica del aprendizaje-servicio. Actas del 3er y 4to Seminario Internacional “Escuela y comunidad”. Buenos Aires, Ministerio de Cultura y Educación, 35-39.
- FURCO, A. (2011b). El aprendizaje-servicio: un enfoque equilibrado de la educación experiencial. *Educación global research*, 0, 64-70.
- FURCO, A. (2011c). Rúbrica de autoevaluación para la institucionalización del aprendizaje-servicio en la educación superior (revisión 2003). *Educación Global Research*, 0, 77-88.
- MARQUÈS, M. (2011). L’aprenentatge servei a la Universitat Rovira i Virgili. *Temps d’Educació*, 41, 95-106.
- MARTÍNEZ, M. (Ed.) (2010). *Aprendizaje Servicio y responsabilidad social de las universidades*. Barcelona: Octaedro – ICE.
- MINISTERIO DE EDUCACIÓN (2010). *Estrategia universidad 2015*. Gobierno de España. <<http://www.mecd.gob.es/dctm/eu2015/2010-pdf-documentId=0901e72b801ee2a4>> eu2015.pdf?
- MINISTERIO DE EDUCACIÓN (2011). La responsabilidad social de la universidad y el desarrollo sostenible. Gobierno de España.

MODELS FLEXIBLES DE FORMACIÓ: UNA RESPOSTA A LES NECESSITATS ACTUALS

- NAVAL, C. (2008). Universidad y consciencia cívica. Algunas experiencias fructíferas: service learning y campus compact. *Revista Sembrando Ideas*, 2.
- PUIG, J.M. (Coord.) (2009). *Aprendizaje Servicio (ApS). Educación y compromiso cívico*. Barcelona: Graó.
- PUIG, J.M. (Coord.) (2012). *Compromís cívic i aprenentatge a la universitat. Experiències i institucionalització de l'aprenentatge servei*. Barcelona: Graó.
- SOLER, P., ALBERTÍN, P.; BELLERA, J.; BOFILL, A.M.; BONMATÍ, A.; HERAS, R. I MASGRAU, M. (2013). L'aprenentatge servei a les universitats públiques catalanes. *Univest congrés*. Universitat de Girona, juliol 2013.
- TAPIA, N. (2006). Aprendizaje y servicio solidario en las instituciones educativas y las organizaciones juveniles. Buenos aires: Ciudad Nueva.
- TAPIA, N. (2010). Calidad académica y responsabilidad social: el aprendizaje servicio como puente entre dos culturas universitarias. A MARTÍNEZ, M. (Ed.) (2010). *Aprendizaje Servicio y responsabilidad social de las universidades*. Barcelona: Octaedro.